

УДК 342.92(477)

<https://doi.org/10.34142/23121661.2020.32.12>orcid.org/0000-0003-0236-7327

© Магаррамлі Е.В., 2020

Е.В. Магаррамлі**ФОРМИ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ
ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ
ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ
ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ
ТА ГРОМАДЯНИНА****Maharramli Etibar****FORMS OF PROVISION OF FREE LEGAL
AID AS A STATE GUARANTEE
OF ENSURING THE REALIZATION
OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS**

Анотація. У статті акцентовано увагу на тому, що діяльність юридичного типу здійснюється в усіх соціально важливих сферах, як-от охорона здоров'я або охорона прав і свобод людини, правоохоронна діяльність тощо. Зі свого боку надання безоплатної правової допомоги безпосередньо пов'язане з охороною прав, свобод та інтересів людини, а також опосередковано стосується правоохоронної діяльності, у цьому випадку результативність такої діяльності забезпечується її здійсненням у певних формах. Крім того, необхідно розуміти, що окремі елементи чи характеристики предмета ще самі по собі не можуть визначитись як його форма, для цього вони повинні бути систематизовані та упорядковані. Зміст є невід'ємною від форми категорією, оскільки він зумовлює її існування, тобто зміст є визначальним щодо форми, яка не може існувати самостійно. Зміст і форма не є абсолютно стійкими явищами, проте перший є визначальним у таких змінах, а форма залишається відносно стабільною.

Форми надання безоплатної правової допомоги визначено як зовнішнє вираження її існування, ті процеси, в межах яких вона надається особам, юридична значеннева діяльність спрямована на забезпечення прав і свобод кожної людини. Форма – це вид певної діяльності, оскільки таке розуміння більшою мірою відповідає етимологічному значенню зазначеної категорії як зовнішнього прояву конкретної діяльності, ніж ототожненню останнього з засобом.

Констатовано, що безоплатну правову допомогу можна розглядати як самостійну діяльність і як державну гарантію. Належність правової допомоги до діяльності держави свідчить про те, що організація її надання здійснюється в межах двох вищезазначених форм – правової та організаційної. Яскравим прикладом здійснення державної діяльності, пов'язаної із організацією надання правової допомоги, є державна політиків в окресленій сфері, зміст якої знайшов своє відображення в низці нормативно-правових актів.

Зроблено висновок щодо форм надання безоплатної правової допомоги, які залежать від того, в якому аспекті розглядається остання. У випадку, якщо розглядати безоплатну

правову допомогу як державну гарантію, то вона за своїми ознаками тяжіє до державної діяльності, що реалізується в двох основних формах: 1) правовій, що передбачає здійснення нормотворчої, правозастосовної, правозахисної, інтерпритаційно-правової та контрольно-наглядової діяльності; 2) організаційній, яка реалізується в межах методичної, кадрової, комунікативної, технічної, інформаційно-статистичної та фінансової діяльності.

Ключові слова: форми надання безоплатної правової допомоги, державна гарантія, правові форми діяльності, організаційні форми діяльності, діяльність держави.

Аннотация. В статье акцентировано внимание на том, что деятельность юридического характера имеет место во всех социально важных сферах, таких как здравоохранение или охрана прав и свобод человека, правоохранительная деятельность и т.д. Со своей стороны предоставление бесплатной правовой помощи непосредственно связано с охраной прав, свобод и интересов человека, а также опосредованно касается правоохранительной деятельности, при этом результативность такой деятельности обеспечивается ее осуществлением в определенных формах. Вместе с тем необходимо понимать, что отдельные элементы или характеристики предмета еще сами по себе не могут определяться как его форма, для этого они должны быть систематизированы и упорядочены. Содержание является неотъемлемой от формы категорией, поскольку оно обуславливает ее существование, то есть содержание является определяющим по форме, которая не может существовать самостоятельно. Содержание вместе с формой не являются абсолютно устойчивыми явлениями, однако первое является определяющим в таких изменениях, в то время как форма сама по себе остается относительно стабильной.

Формы предоставления бесплатной правовой помощи определены как внешнее выражение ее существования, те процессы, в рамках которых она предоставляется лицам, юридически значимая деятельность, которая направлена на обеспечение прав и свобод каждого человека. Форма – это вид определенной деятельности, поскольку такое понимание в большей степени соответствует этимологическому значению указанной категории как внешнего проявления конкретной деятельности, нежели отождествление последнего со средством.

Констатировано, что юридическую помощь можно рассматривать как самостоятельную деятельность и как государственную гарантию. Отнесение правовой помощи к деятельности государства свидетельствует о том, что организация ее предоставления осуществляется в пределах двух вышеупомянутых форм – правовой и организационной. Ярким примером осуществления государственной деятельности, связанной с организацией предоставления правовой помощи, является государственная политика в очерченной сфере, содержание которой нашло свое отражение в ряде нормативно-правовых актов.

Сделан вывод о формах предоставления бесплатной правовой помощи, которые зависят от того, в каком аспекте рассматривается последняя. В случае, если рассматривать юридическую помощь как государственную гарантию, то она по своим признакам тяготеет к государственной деятельности, которая реализуется в двух основных формах: 1) правовой, предусматривающей осуществление нормотворческой, правоприменительной, правозащитной, интерпритационно-правовой и контрольно-надзорной деятельности; 2) организационной, которая реализуется в рамках методической, кадровой, коммуникативной, технической, информационно-статистической и финансовой деятельности.

Ключевые слова: формы предоставления бесплатной правовой помощи, государственная гарантия, правовые формы деятельности, организационные формы деятельности, деятельность государства.

Summary. The purpose of the study is to identify and disclose the content of forms of free legal aid as a special state-guaranteed activity, the implementation of which aims to ensure the

realization of human and civil rights and freedoms, protection of these rights and freedoms, and their restoration in case of violation.

The article focuses on the fact that legal activity takes place in all socially important areas from healthcare to the protection of human rights and freedoms, law enforcement, and so on. For its part, the provision of free legal assistance is directly related to the protection of human rights, freedoms and interests, as well as indirectly related to law enforcement activities, while the effectiveness of such activities is ensured by its implementation in certain forms. At the same time, it is necessary to understand that individual elements or characteristics of an object cannot themselves be determined as its shape, for this they must be systematized and ordered. Content is a category inalienable from the form, since it determines its existence, that is, the content is decisive in relation to the form, which cannot exist independently. The content along with the form is not absolutely stable phenomena, however, the first is decisive in the process of change, while the form itself remains relatively stable.

Forms of providing free legal aid are defined as an external expression of its existence, the processes within which it is provided to individuals, significant legal activity aimed at ensuring the rights and freedoms of each person. Form – is a type of certain activity, since such an understanding is more consistent with the etymological significance of the indicated category as an external manifestation of a specific activity than its identification with the means.

It was stated that legal assistance can be considered as an independent activity and as a state guarantee. The attribution of legal assistance to the activities of the state indicates that the organization of its provision is carried out within the two above-mentioned forms - legal and organizational. A striking example of the implementation of state activities related to the organization of the provision of legal assistance is the state policy in the outlined area, the content of which is reflected in a number of regulatory legal acts.

It is concluded that the forms of providing free legal assistance depend on the aspect in which the latter is considered. If we consider legal assistance as a state guarantee, then by its characteristics it gravitates to state activity, which is carried out in two main forms: 1) legal, which provides for the implementation of rule-making, law enforcement, human rights, interpretative and supervisory activities; 2) organizational, which is implemented in the framework of methodological, personnel, communicative, technical, information-statistical and financial activities.

Key words: forms of providing free legal assistance, state guarantee, legal forms of activity, organizational forms of activity, activities of the state.

Постановка проблеми. Категорія форми має велике значення, оскільки завдяки набуттю уніфікованої форми чи її множинності певне явище або діяльність втілюється в суспільному житті, має соціальний ефект і призводить до конкретних наслідків. Особливу функцію форми тієї чи іншої діяльності здійснюють в юриспруденції, зокрема через те, що вони, забезпечуючи реалізацію законодавчих приписів, є засобом досягнення мети, прийняття нормативно-правових актів; врегулювання суспільних відносин, забезпечення функціонування суб'єктів публічної адміністрації та юридичних механізмів (наприклад, механізм юридичної відповідальності). Діяльність юридичного типу має місце в усіх соціально важливих сферах, як-от охорона здоров'я або охорона прав і свобод людини, правоохоронна діяльність тощо. Зі свого боку надання безоплатної правової допомоги безпосередньо пов'язане з охороною прав, свобод та інтересів людини, а також опосередковано стосується правоохоронної діяльності, у цьому випадку результативність такої діяльності забезпечується її здійсненням у певних формах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Форми надання безоплатної правової допомоги опосередковано досліджувались у роботах фахівців галузі права, зокрема В. В. Заботін розглядав форми надання правової допомоги в цивільному судочинстві, В. В. Заборовський визначав правову природу форм діяльності адвоката щодо надання правової допомоги, форми адвокатської діяльності також були предметами досліджень Г. О. Світличної та Н. В. Хмелевської. Але предметом переважною більшістю авторів наведених наукових робіт такі форми визначались щодо специфічного суб'єкта надання безоплатної правової допомоги – адвоката. Крім того, перелік суб'єктів надання правової допомоги є набагато ширшим і містить в собі інших фізичних і юридичних осіб, органи державної влади та місцевого самоврядування. Надання безоплатної правової допомоги одночасно є державною гарантією, а тому необхідно враховувати також функцію держави в зазначеній сфері.

Мета статті полягає у визначенні та аналізі змісту форм надання безоплатної правової допомоги як специфічної гарантованої державою діяльності, втілення якої має на меті забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення в разі порушення.

Виклад основного матеріалу. Етимологія слова «форма» є різноманітною, тому що має більше десяти тлумачень, серед яких цей термін визначають як «спосіб здійснення виявлення будь-якої дії» [0, с. 1543]. Як категорія діалектики форма – це «спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз» (у філософії) [0, с. 1543]. Необхідно розуміти, що окремі елементи чи характеристики, предмета ще самі собою не можуть визначатись як його форма, для цього вони повинні бути систематизованими та упорядкованими. Зміст є невід'ємною від форми категорією, оскільки він зумовлює її існування, тобто зміст є визначальним щодо форми, яка не може існувати самостійно. Зміст разом із формою не є абсолютно стійкими явищами, проте перший є визначальним у таких змінах, а форма залишається відносно стабільною.

Аналізуючи наведене вище в межах сфери надання безоплатної правової допомоги, констатуємо, що властиві їй форми – це зовнішнє вираження її існування, ті процеси, в межах яких вона надається особам, юридична значення діяльність, спрямована на забезпечення прав і свобод кожної людини. В. В. Заботін визначає форми надання правової допомоги в цивільному судочинстві як «закріплений у нормах цивільного процесуального законодавства спосіб організації та здійснення правової допомоги» [0, с. 77] та відповідно до цього визначення за критерієм систематичності її надання виділяє дві форми: основну, що зі свого боку може здійснюватись як усно, так і письмово, та «субвенційну». Такі підходи можуть бути прийнятними тільки за умов наведеного визначення розуміння форми як засобу, що відповідно є засобом для здійснення чого-небудь [0, с. 578].

Схоже розуміння форм надання правової допомоги специфічним суб'єктом (адвокатом) надає В. В. Заборовський, відповідно до якого адвокатська

діяльність реалізується у двох формах: «процесуальній, що передбачено нормами процесуального законодавства, та непроцесуальній» [0, с. 364]. На наше переконання, виокремлення наведених форм навряд чи можна вважати об'єктивним, адже форми не можуть одноставно належати до процесуальних чи таких, що ними не є. Оскільки автор здійснював дослідження в галузі цивільного права, розглянемо норми цивільного процесуального законодавства. Так, згідно з ч. 2 ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України представництво в суді – це один із видів правничої допомоги, що надається виключно адвокатом [0]. Згідно з джерелом закріплення цього положення така форма адвокатської діяльності належить до процесуальної. Крім того, представництво інтересів особи в суді як вид безоплатної вторинної правової допомоги закріплено в п. 2 ч. 2 ст. 13 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» [0] та в п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», де представництво визначено як вид адвокатської діяльності, пов'язаний зі сприянням і забезпеченням прав і інтересів осіб у всіх видах судочинства [0]. Оскільки зазначені норми є нормами матеріального права, представництво як одна з форм діяльності належить і до непроцесуальної.

Більш розширений перелік форм надання правової допомоги пропонує Т. Ю. Шрамко, виділяючи окремо «представницьку, документальну та консультативну» допомоги» [0, с. 206], але такий поділ, на нашу думку, свідчить про однобічне тлумачення слова «форма» як способу організації тієї чи іншої діяльності.

Н. В. Хмелевська також виділяє три сфери надання правової допомоги адвокатом: захист, представництво, а також інші види правової допомоги. До останніх належить «надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань, правового супроводу клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших правових документів, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод та інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також сприяння їх відновленню у разі порушення» [0, с. 167].

Специфічні форми адвокатської діяльності виокремлює Г. О. Світлична, зокрема представництво та безпосередньо адвокатську діяльність, що пов'язана з участю адвоката в справі (наприклад, ознайомлення з матеріалами справи, складання витягів копій). Зі свого боку «наявність цих прав створює відповідні обов'язки суду щодо їх належної реалізації. Водночас у разі здійснення таких видів правової допомоги, як консультування, складання процесуальних документів, завірення копій документів тощо, відповідних правовідносин не виникає» [0, с. 103].

Зі свого боку ми дотримуємось точки зору, що форма – це вид певної діяльності, оскільки таке розуміння більшою мірою відповідає етимологічному значенню зазначеної категорії як зовнішнього прояву конкретної діяльності, ніж ототожнення останнього із засобом. Такого ж погляду дотримується й О. Ф. Скакун, розрізняючи організаційну та правову форми реалізації функцій

держави. Правова форма пов'язана з діяльністю органів державної влади, а саме здійснення дій, що мають юридичне значення та/або призводять до юридично значеннєвих наслідків, що спрямована на виконання завдань, поставлених Зміст організаційної діяльності полягає у «здійсненні фактичних дій, спрямованих на забезпечення юридично значеннєвих дій і операцій, в межах правових форм, що не спричиняють юридичні наслідки» [0, с. 136].

На нашу думку, під час дослідження форм безоплатної правової допомоги її можна розглядати як самостійну діяльність і як державну гарантію забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Належність правової допомоги до діяльності держави свідчить про те, що організація її надання здійснюється в межах двох вищезазначених форм – правової та організаційної. Яскравим прикладом здійснення державної діяльності, пов'язаної із організацією надання правової допомоги, є державна політика в зазначеній сфері, зміст якої знайшов своє відображення в нормативно-правових актах, серед яких Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затверджена Наказом Президента України від 20.05.2015 № 276/2015 [0], визначення механізму впровадження Плану дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затверджене Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 № 864-р [0], План дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки [0].

У Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затвердженій Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 № 864-р, було наголошено на необхідності «посилення гарантій здійснення адвокатської діяльності; забезпечення доступності безоплатної правової допомоги» [0] через розмежування правової допомоги на окремі види та визначення одного з них, що може надаватись лише адвокатом, а інший – фахівцями в галузі права; підвищення якості професійної діяльності адвокатури; досягнення балансу між компетенцією інституцій адвокатського самоврядування; підвищення професійних критеріїв і морально-етичних вимог до осіб, які бажають набути статусу адвоката тощо. Зі свого боку досягнення цих результатів передбачає здійснення таких видів діяльності правового характеру, як нормотворча, правозастосовча, правозахисна, інтерпритаційно-правова та контрольна-наглядова.

Нормотворча діяльність органів державної влади у сфері забезпечення надання правової допомоги полягає у внесенні змін до чинних нормативно-правових актів та/або прийняття нових. Наприклад, у Розділі 6 Плану дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки [0] визначено напрями діяльності (здійснення яких переважно було заплановано на 2018 рік) щодо розроблення конкретних пропозицій і внесення відповідних змін до правових

актів, що регламентують функціонування систем безоплатної правової допомоги та адвокатського самоврядування; перегляду повноважень рад адвокатів на регіональному рівні, визначення функцій З'їзду адвокатів України та Ради адвокатів України, професійної діяльності адвоката (підготовка, підвищення кваліфікації, морально-етичні вимоги, страхування, відповідальність за порушення чинного законодавства), порядку подання адвокатами звернень і запитів на інформацію відповідно до Законів України «Про звернення громадян» і «Про доступ до публічної інформації», відповідно, інституту представництва інтересів фізичних або юридичних осіб і помічника адвоката, порядку призначення судових експертиз за клопотаннями осіб, що надають безоплатну правову допомогу тощо.

Результатом правозастосовної діяльності є прийняття юридично-значеннєвих рішень індивідуального характеру, зокрема притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності або іншого суб'єкта, що надає правову допомогу, до адміністративної відповідальності. Щодо правозахисної діяльності держави в сфері надання безоплатної правової допомоги, то необхідно зазначити, що така діяльність здійснюється державою зокрема через суб'єктів надання правової допомоги (адвокатів, їхніх об'єднань або центрів надання безоплатної правової допомоги). Інтерпретаційно-правова діяльність передбачає визначення окремих положень законодавства, результатом чого є видання відповідних актів на офіційному (законодавчому) рівні чи рекомендацій. Так, в зазначеному плані передбачено необхідність «розроблення та постійного оновлення уніфікованого коментаря до правил адвокатської етики через здійснення консультативного процесу при координації Ради адвокатів України» [0]. Зміст установчої діяльності полягає у створенні чи реорганізації органів державної влади, їхніх структурних підрозділів, до яких в сфері надання правової допомоги належать Центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, що утворюються Міністерством юстиції України на регіональному рівні та фінансуються з Державного бюджету України (ч. ч. 1, 2 ст. 16 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» [0]), створення розгалуженої мережі яких було заплановано на кінець 2018 року [0].

Контрольно-наглядова діяльність держави полягає у здійсненні низки контрольних заходів за дотриманням національного законодавства спеціально-уповноваженими органами державної влади, такими як Верховна Рада України (парламентський контроль), Кабінет міністрів України (урядовий контроль), Президент України (президентський контроль) тощо. Крім того, в сфері надання правової допомоги особам контроль насамперед здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, а також суди.

На відміну від правової, організаційна форма діяльності держави передбачає оптимізацію роботи персоналу в той чи іншій сфері, їх матеріально-технічне, аналітичне та інформаційне забезпечення. З аналізу заходів, передбачених Планом дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки [0],

можна дійти висновку, що організаційна форма діяльності держави щодо надання безоплатної правової допомоги реалізується переважно в методичному, кадровому, комунікативному, технічному, інформаційно-статистичному та фінансовому напрямках.

Методична діяльність передбачає видання посібників, навчальних програм, рекомендацій, що стосуються питань стратегічного розвитку системи надання безоплатної правової допомоги, залучення до надання останньої адвокатів, а також низки питань професійної діяльності суб'єктів надання такої допомоги: підвищення кваліфікації, особливостей кримінального, адміністративного та цивільного провадження; охорони адвокатської таємниці; дотримання морально-етичних вимог. Вирішення кадрових питань передбачає кваліфіковану підготовку суб'єктів, які мають право надавати безоплатну правову допомогу, зокрема через систематичне проведення навчальних занять і тренінгів. До комунікативного напрямку належать заходи, спрямовані на вдосконалення механізмів взаємодії між суб'єктами надання безоплатної правової допомоги, іншими органами державної влади, громадськістю. У технічній сфері вдосконалення системи надання правової допомоги досягається за допомогою забезпечення безперервної роботи онлайн сервісу для прийому скарг громадян до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, загальноінформаційної гарячої телефонної лінії, зовнішніх і внутрішніх електронних систем документообігу. Інформаційно-статистичний напрям передбачає систематичне звітування; «встановлення ефективних процедур моніторингу дотримання стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги, проведення опитувань адвокатів (зокрема онлайн опитування) щодо ефективності діяльності Національної асоціації адвокатів України, узагальнення статистичних даних з питань дисциплінарної практики та їх висвітлення» [0]. Фінансовий аспект спрямований на забезпечення функціонування системи безоплатної правової допомоги, виділення достатньої кількості коштів і здійснення контролю щодо їх цільового використання.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, маємо констатувати, що визначення форм надання безоплатної правової допомоги залежить від того, в якому аспекті розглядається остання. У випадку, якщо розглядати безоплатну правову допомогу як державну гарантію забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина, то остання за своїм змістом тяжіє до державної діяльності, яка реалізується у двох основних формах:

- 1) правовій, що передбачає здійснення нормотворчої, правозастосовчої, правозахисної, інтерпритаційно-правової та контрольної-наглядової діяльності;
- 2) організаційній – реалізується в межах методичної, кадрової, комунікативної, технічної, інформаційно-статистичної та фінансової діяльності.

Одночасно безоплатну правову допомогу можна розглядати як самостійну діяльність щодо здійснення правничої (правової) допомоги, яка реалізується уповноваженими суб'єктами. Така діяльність містить форми, які будуть відрізнятися від виокремлених нами вище, а тому в перспективі необхідно

зупинитись на формах надання безоплатної правової допомоги як автономної, незалежної діяльності.

Література

1. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
2. Заботін В. В. Форми надання правової допомоги в цивільному судочинстві України. *Jurnalul juridic national: teorie și practică* Numărul. 2017. № 1(23). С 74–78.
3. Білодід І. К. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 9920 с.;
4. Заборовський В. В. Правова природа процесуальної та непроцесуальної форми діяльності адвоката щодо надання правової допомоги. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 362–366.
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.
6. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577;
7. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282;
8. Курс цивільного процесу: підручник / Комаров В. В. та ін. Х., 2011. 1352 с.
9. Хмелевська Н. В. Поняття правової допомоги як основи діяльності адвоката. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Юридичні науки*. 2016. Вип. 3(2). С. 163–167;
10. Світлична Г. О. Адвокат у цивільному судочинстві: процесуальне становище, підстави та форми надання правової допомоги. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Юридичні науки*. 2016. Вип. 2. Т. 1. С. 99–103;
11. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
12. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: Указ Президента України від 20.05.2015 № 276/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 41. Ст. 1267.
13. Про визначення механізму впровадження Плану дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 № 864-р. *Офіційний вісник України*. 2015. № 70. Ст. 2317;
14. План дій щодо реалізації положень Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки // Рада з питань судової реформи. URL: <http://sudovareforma.org/institution/strategy/#plan> (дата звернення: 18.09.2020).